

K FORMOVÁNÍ ČTENÁŘSKÝCH ZÁJMŮ PRŮMYSLOVÉHO DĚLNICTVA

Jiří Pokorný

Výzkum čtenářských zájmů se jako předmět skutečně intenzivní badatelské práce nevyvíjí dlouho. Proto se nám také nedostává přípravných studií a rovněž chybí soustavný přehled o pramenné základně. Tyto nedostatky lze alespoň částečně překonat jen rozšířením záběru, a tak jsme se pokusili využít také pramenů a literatury z oblasti Rakouska a Německa. Nejde nám ani v nejmenším o precizní komparatistiku. Naším cílem je spíše se pokusit o poznání některých aspektů vývoje dělnické třídy na teritoriu, které bychom mohli určit jako část střední Evropy, a v době, kterou ohraničují zhruba léta 1890-1910.

Dělnické hnutí vzniklo a počalo se vyvíjet ve století, které svým čtenářům nabízelo několik literárních směrů: romantismus, realismus, naturalismus a kdy se o čtenáře ucházeli básníci kosmopolitní, národní, akademičtí, dekadentní a prokletí. S těmito proudy však přišla do styku jen malá část dělnictva. Celý jejich život však provázela továrně vyráběná a masově konzumovaná literatura, která se samozřejmě zaměřovala ve zvýšené míře právě na čtenáře ze sociálně nejslabších vrstev. Je nepochybné, že svůj pokus o poznání dělnické četby musíme začít zde.

Triviální literatura představovala především velkorysý obchod, vše ostatní nemělo vlastně význam. Nejlibovolebnější bylo téma, jako námět mohla sloužit jakákoli senzační, skutečná nebo vymyšlená událost - např. o smrti následníka trůnu Rudolfa Habsburského se napsalo asi 20 románů. Nejúspěšnější kolportážní román všech dob - Berlínský kat - se prodal v nákladu 2 200 000 sešitů, zisk prý činil 1 250 000 marek.^{1/} "Protože se tyto romány prodávaly v sešitech, a tedy vlastně na splátky, byly při vší své láci vlastně slušně předražovány. Jeden kompletní román si mohl český čtenář poříditi až za 30 korun^{2/}, což jistě nebyla malá suma. Německý lid vydával prý za tuto literaturu ročně 50 000 000 marek^{3/}.

Dnes je masová literatura viněna většinou z eskapismu a přisuzují se jí začasné účinky opia; toto odmítavé stanovisko jsme zdědili

mj. i po socialistických teoreticích. Nejpregnantněji se v tomto směru vyjádřil jednou Josef L. Stern, který boj proti triviální literatuře označil za součást třídního boje. Triviálnímu hrůzostrašnému románu potom přiřkl roli tajného spojence kapitalismu, který znemožňuje revolucionizaci vědomí.^{4/} Masová literatura byla ovšem napadána i ze zcela protikladných pozic. Některé její projevy, hlavně krvavé romány, vzbudily pohoršení krajně konzervativních pedagogů tím, jak pohrdaly uznávanými etickými normami a ukazovaly, že ve světě vítězí zlo a nikoli dobré úmysly a že ve státě vládne spíše korupce než král.^{5/} Prostě i do části /zdůrazňuji: části/ této literatury pronikl živelný, nijak zvlášť nereflektovaný, nicméně však hluboce opravdový protest prostých lidí proti způsobu života, který jim byl vnucen. V podobném smyslu hodnotil krvavé romány i náš Josef Váchal. Odsudky krvavých románů byly motivovány - jako ostatně všechny snahy o regulaci lidové četby - obavami, samozřejmě neopodstatěnými obavami, z duševního vzestupu lidu. Prostý člověk neměl číst pokud možno vůbec anebo alespoň jen to, co mu jeho učitelé připraví a o čem rozhodnou, že ho to nemůže svést z cesty odříkání, pokory, očistného utrpení a ušlechtilého sebevzdělávání.^{6/} Náš pohled na tento problém bude zajisté smířlivější: literatura tohoto typu odpovídá přirozeným sklonům člověka, který potřebuje také nenáročnou zábavu; rovněž se nebudeme domnívat, že čtenáři věřili všemu, co tam bylo napsáno. Nedostatky těchto románů spatřujeme spíše v tom, že postrádají věcné informace o společnosti, o životě, vědomý pokus o jejich vysvětlení; místo znalostí a informací, o nichž by bylo možno dále přemýšlet, se v nich vyskytují jen tužby a pocity - a na jejich základě nelze ukázat současný stav společnosti jako reálně změnitelný.

Jestliže o krvavých románech a jiných typech triviální literatury rozhodovala koneckonců jen finanční hlediska, podnikaly různé skupiny lidových osvětových pracovníků pokusy ovlivnit lidovou četbu z důvodů mravních, náboženských či politických. K těm nejpozoruhodnějším akcím patřilo - opět zejména v Německu - zakládání různých společností, které se věnovaly popularizaci dobré /z jejich hlediska/ literatury.^{7/} Nabízely knihy, o nichž se domnívaly, že by mohly mezi lidem vzbudit zájem, po vzoru krváků v sešitech s pestrobarevnými obálkami, někdy dokonce vypisovaly soutěže o nejlepší lidový román. Své tiskopisy nabízely zdarma, a tak se úspěch dostavil vždy, ale nebyl trvalý. Již zapracovaný, zkušený spisovatel triviálních románů odvedl nepochybně kvalitnější práci než tvůrce, který pracoval z tzv. ideálních důvodů. Vždyť mu nešlo o umění, ale o napětí, nešlo mu o povznesení mysli, nýbrž o efekt. Hlavním kamenem úrazu pro tyto společnosti bylo ovšem to, že se snažily pracovat bez ohledu na finanční

stránku, jen na základě příspěvků a dotací, což samozřejmě znamenalo, že byly užasně ztrátové. Je to pochopitelné; v podmínkách kapitalistického hospodářství, které se projevovaly i zde, nešlo trvale podnikat ve velkém rozsahu, aniž by se nerespektovala pravidla akumulace kapitálu. U nás se tyto snahy neprojevovaly v tak výrazné formě, ještě nejspíše se tak naše učitelstvo domlouvalo, že vyrazí "ve stopách Krameriusových". A pochopitelně takto postupovaly klerikální organizace.

Nesporně závažnějších úspěchů dosáhli němečtí knihovníčtí pracovníci, kteří v době kolem roku 1900 začali zakládat nový typ lidové knihovny, inspirovaný anglickou a americkou Public Library.^{8/} Od dřívějších knihoven, které měly sloužit sociálně nejslabším, "chudým duchem" apod., se tyto nové lidové knihovny odlišovaly v tom, že byly určeny všem vrstvám obyvatelstva. Měly tak integrovat všechny skupiny a třídy, a tedy vlastně působit proti myšlence třídního boje. Vliv těchto knihoven nebyl zanedbatelný, alespoň dělnictvo vytvářelo dosti početnou skupinu uživatelů - jejich podíl však nikdy nepřesáhl 50% celkového počtu všech vypůjčovatelů. V Čechách se lidové knihovny vyvíjely také utěšeně, na rozdíl od Německa však byly chápány především jako fakt a argument národnostního zápasu. Jak se např. naši pozorovatelé radovali z toho, že ačkoli je Čechů v Čechách jen 2x více než Němců, mají 5,5x více knihoven!^{9/}

Celkem nejužitečnější akcí, o níž se musíme v této souvislosti zmínit, je vydávání dobrých, levných knih v nenáročné úpravě: např. Matice lidu, Libuše, Ottovy knihovny atd. Zdá se, že hlavními odběrateli těchto knižních řad byli hlavně studenti a nezámožní příslušníci inteligence, nicméně se zde i pro dělnictvo nabízela poctivá šance k získání většího vzdělání.

Každá instituce, strana, skupina, která usilovala o získání vlivu na vytváření názorů a vkusu širokých lidových vrstev, musela vydávat vlastní kalendář. Tato nejčtenější kniha pronikla bezpochyby nejhlouběji. Bylo by ovšem také zcela mylné se domnívat, že se kalendáře pohybovaly vždy na té nejnižší literární úrovni. Do mnoha kalendářů přispívali přední literáti té doby - Čech, Vrchlický, Jirásek, Machar atd. Kalendáře seznamovaly se situací ve světě i doma a přispívaly mnohdy cennou radou a informací, které se týkaly hospodářských a vůbec praktických záležitostí. Neméně často se v nich ovšem objevovaly i typické kalendářové historky. V každém případě však kalendáře svědomitě a cílevědomě propagovaly své politické a národnostní představy. Např. v kalendářích českých vojenských vysloužilců /připomínám tento typ proto, že víme, že mezi členy vysloužileckých spolků bylo mnoho dělníků/ se často vyslovovalo přesvědčení, že český voják se dá

mnohem radostněji zabít pro svého krále a vlast, když uslyší povely jen ve své mateřštině. K české řeči přistupovala ještě česká hrdinská minulost a tradice; obrazně řečeno, Žižka podával ruku maršálu Radec-kému. Třetím článkem byla samozřejmě česká kniha. Jak zmužile se hr-dinové povídek T. Kočího vrhali pod dojem četby na nepřítel, který je vytrhl z přemítání nad stránkami české kroniky! I takovou litera-turu lidé četli a jejího vlivu nezůstalo ušetřeno ani dělnictvo.^{10/}

Mohlo by být koneckonců zajímavé i načrtnout, jak vypadal obraz dělníka v měšťáckých kalendářích. Dělnické prostředí se zde sice pří-liš často neobjevuje, děj se mnohem spíše odehrává na vesnici či v domech měšťanů, ale zato je na druhé straně kresleno dosti stereotyp-ně. Dělnictvo se totiž rozděluje na 2 základní skupiny: jednu před-stavuje socialistický agitátor, bezcharakterní egoista a demagogický opilec, druhou střídmy dělník, který čte české knihy. Továrník sám bývá někdy necita, ale v takovém případě má po boku vždy manželku či dceru, která mírní utrpení a nakonec vše vyřeší: přičiní se o propušt-ění zlého dozorce, který je ostatně také vším vinen, založí školu a začne přispívat na knihovnu. Podvýživa, nebezpečí nezaměstnanosti atd., to vše v těchto kalendářích neexistuje nebo se objevuje nikoli jako běžná součást života, nýbrž jako vybočení z řádu, způsobené zlým člověkem, které je možno napravit prvním hodným továrníkem nebo oso-bou v jeho blízkosti. Výjimku zde představují menšinové kalendáře, líčící např. častěji propuštění z práce - nikoli však z důvodů tříd-ních, nýbrž nacionálních /dělník dal např. své dítě do české školy/.

V další části se pokusíme vysledovat aktivně manifestované po-stoje dělnictva k literatuře a vzdělání. Budeme se opírat o theoretic-ké úvahy a praxi jediné opravdové dělnické strany /resp. stran/ té doby - sociální demokracie.

Význam vzdělávací práce pro sociálně demokratickou stranu v Ra-kousku vyplýval přímo z úkolů, jež si kladla. Podle pojetí V. Adlera se měla aktivita strany zaměřit ani ne tak na boj o dobytí politické moci, jako spíše na vytvoření předpokladů pro tuto akci, které Adler spatřoval především v konstituování proletariátu jako sebe-vědomé mo-ci. Nutnými průvodními jevy této orientace na sféru samotného prole-tariátu bylo zlepšení životního standardu, koncentrace na vzdělávací práci a vytvoření samostatné proletářské kultury, která se postaví do opozice vůči kultuře vládnoucích, ovšem za využití všech jejích klad-ných rysů.^{11/} S tímto chápáním pak nutně souvisí také pojetí revolu-ce, koncipované - při současném odmítnutí puče - jako dlouhodobý transformační proces. Od názorů V. Adlera se příliš nelišila ani sta-noviska vůdců německé strany /a ani zřejmě československé/. Toto po-jetí se potom často vulgarizovalo, a tak byla jednou vykládána soutěž

mezi kapitalismem a socialismem jako závod v organizovanosti a nebylo pochybováno o tom, že zápas mezi nimi se rozhodne na kulturním poli a teprve potom, odvozeně, ve sféře sociální.^{12/} Dost výrazně se v tomto směru vyjádřil Antonín Němec: "Vytýkalo se nám nedávno opuštění třídních revolučních tradic..... My jsme takoví jako dříve, ale bojujeme jinými zbraněmi. My dnes nestavíme barikády, poněvadž máme své organizace. Našimi zbraněmi jsou naše fondy, jest máš tisk."^{13/} Třebaže tyto názory zdůrazňující roli vzdělávací práce v emancipačním procesu nepochybně podle našeho názoru převládaly, objevovalo se vedle nich i odlišné pojetí, odkazující skutečné sblížení dělnictva a vzdělání, hlavně však umění, až do doby po skončení sociální revoluce.^{14/} Literární komunikace neměla pro dělnictvo také takový význam jako o století dříve pro třetí stav, který si právě v literatuře uvědomoval své postavení a poslání. Dělníci se totiž mohli spíše účastnit politického boje. Proletářské organizace rovněž dělnictvo vychovávaly, v nich si dělníci vštěpovali některá etická pravidla, právě pro ně tak charakteristická, jako např. zásady chování při stávkovém boji. Tímto způsobem můžeme také pochopit větu: "Čím je měšťanovi Goethe, tím je dělníkovi jeho solidarita."^{15/}

Vzdělání dělnictva však mělo samozřejmě i mnohem praktičtější motivy. Především se muselo počítat s tím, že příliš nových členů přinese mnoho neuvědomělých dělníků, které bylo třeba získat pro ideály strany a odborů, protože jinak by jejich vstup do proletářských organizací spíše uškodil. Vzdělávací práce měla doplnit nedostatky školního vzdělání a pomoci dělníkovi i jako individu.^{16/} Dále šlo také o to, poskytnout podle možnosti trochu uvolnění a zábavy, při níž se ovšem zase zpevňoval pocit proletářské solidarity.

Není vyloučeno, že jsme ve svém přehledu názorů na vztah kultury a dělnické třídy zašli až do příliš velkých podrobností, dovolilo nám to však přesvědčivě ukázat souvislost problematiky vzdělávací práce s nejjzákladnějšími otázkami celkové strategie a taktiky strany.

V době, o níž mluvíme, můžeme počítat takřka už se 100% gramotností. Ovšem ne každý člověk, který umí číst /= ovládá techniku čtení/, doopravdy čte. Dost značná část tehdejšího dělnictva totiž ještě nepřekročila práh orální kultury. Proto se kladl takový důraz na kurzy pro řečníky, na přednášky. Lidé prostě ještě nebyli zvyklí čerpat informace prostřednictvím tištěného slova. "Lidé čtou," stěžuje si jeden funkcionář Dělnické akademie, "avšak jen povrchně, ale ducha svého ku čtenému neupnou, nedají si práci, aby o tom, čemu okamžitě nerozumí, uvažovali... nějaká časopisecká vyzvání zaléhají téměř na prázdno... Chcete-li, aby se ve spolcích o něčem všeobecně a určitě jednalo, chcete-li upomenout o vykonání určité povinnosti, musíte

všude rozeslat dopisy přímo výborům... Z tohoto důvodu nelze tisk považovati za dostatečný pro výchovu širokých mass lidu, které sice dovedou slova čísti, které však při čtení nedovedou správně vybavovati a uvědomovati si příslušné pojmy." Proto bylo často vyslovováno přesvědčení, že dělník se musí teprve číst učit.^{17/}

Hlavním nepřítelem čtení byl nedostatek volného času, způsobený dlouhou pracovní dobou, která se ještě před 1. světovou válkou velmi často pohybovala mezi 9-11 hodinami denně. A právě postupné zkracování pracovní doby působilo příznivě např. na zvyšování počtu výpůjček v dělnických knihovnách.^{18/}

I přes námitky, které jsme uvedli, zaujímal v čtenářské kultuře dělnictva prvořadou úlohu tisk. Sloužil zejména samozřejmě agitační práci, k pronikání mezi indiferentní dělníky a ke koordinaci práce jednotlivých spolků. Vydávaný časopis měl také význam reprezentační. Rozvoj tisku byl chápán jako identický s rozvojem organizace, podle stavu tisku se dalo soudit na celé hnutí. V tomto směru pozorujeme skutečně fantastickou akceleraci: jestliže souhrnný roční náklad sociálně demokratického tisku činil v roce 1896 925 000, pak o 8 let později 12 000 000 exemplářů.^{19/} Tento vzestup byl jistě podivuhodný, nicméně však nesmíme pustit ze zřetele 2 skutečnosti, které nás nutí ke střízlivějšímu hodnocení. Nejprve si je nutno připomenout, že vliv buržoazního a klerikálního tisku v žádném případě neochaboval, a dále musíme mít na paměti, že v určitém slova smyslu znamenalo čtení novin, jak si stěžovalo mnoho soudobých pozorovatelů, vlastně zmenšení zájmu o četbu knih, na které pak prostě nezbyval čas.^{20/} Víme ovšem také, že prostřednictvím tisku si mohli dělníci nejspíše rozšířit a upevnit své školní znalosti, a tak tisk zase vytvářel předpoklady pro četbu intelektuálně náročnější. Jeho význam můžeme spatřovat i v tom, že přinášel oznámení a recenze knih, uveřejňoval z nich úryvky, a tak knihy zájemcům o četbu nepochybně přibližoval.^{21/}

Další zásadní činitel dělnické čtenářské kultury představují spolkové knihovny. Jejich složení, užívání, velikost atd. jsou skutečnostmi, které se liší případ od případu, a proto se zde budou naše soudy vyznačovat asi největší hypotetičností a fragmentárností. Vcelku lze zhruba říci, že knihovny dělnických spolků nebyly velké, u nás dosahovaly v průměru nanejvýše 200 svazků.^{22/} Proto také sociálně demokratičtí knihovníci doporučovali provést centralizaci všech dělnických knihoven v daném místě, ať už šlo o města malá nebo velká - např. Berlín či Vídeň. Racionalizace nákupů totiž umožnila rozšířit nabídku knihoven ve skutečně rozsáhlé míře, což se potom také příznivě projeвило na výpůjčkách knih. Jako klasický příklad sloužilo Lipsko, kde se po provedení centralizace zvýšil počet výpůjček z 20 000 v roce

1906 na 164 000 v roce 1910. Spolky se ovšem takové centralizaci bránily a mnohdy i ubránily - např. v Berlíně.^{23/}

Zájem o čtení se v knihovnické praxi probouzel ještě další vymožeností sociálně demokratického knihovnictví - tzv. kočovnými knihovnamí. Bylo to asi tak 10-15, později 20 knih, které byly z ústředí posílány spolkům ze zapadlých míst, které o to požádaly. Obsahovaly z poloviny beletrii, do druhé poloviny byly zařazeny poučné spisy, zvláště socialistické.^{24/}

Složení spolkových knihoven se snažila ústředí /a to jak německé, tak rakouské a československé strany/ ovlivnit vydáváním tzv. vzorových seznamů, které měly ukázat, z jakých knih by se asi měla skládat vyhovující dělnická knihovna.^{25/} Dělnická akademie navíc ještě zprostředkovala spolkovým knihovnám výběr a nákup knih.^{26/} Šlo však většinou o akce bez valného reálného vlivu; spolky - jak alespoň naznačují naše odborné prameny - získávaly knihy bez nějakého plánu, nejraději darem. Velkou roli v opatrování literatury také hrála současná finanční situace, a tak byly např. objednávány či vypovídány časopisy podle okamžitého stavu pokladny.^{27/}

Jak byly knihovny využívány, četlo se vlastně hodně nebo málo? Souhrnnou odpověď na takovou otázku musíme zůstat opět dlužni. Je nesporné, že tam, kde bylo dělnictvo vyspělé a knihovna dobře vybavená, se literatura těšila velké popularitě. Lipský příklad jsme již citovali, něco podobného, i když jistě v menším měřítku, platí také o knihovně Dělnické akademie.^{28/} V knihovnických zprávách našich spolků však často nalezneme stížnosti na malý zájem o knihovnu. Celkem značné množství skupin Svazu dřevodělníků v Rakousku, které čítaly až 70 členů, přiznalo, že z jejich knihovny bylo vypůjčeno nanejvýš 30 knih ročně. To je jistě dost málo. Dřevodělníci měli se čtením potíže i později. 1914 přiznával jeden funkcionář: "Když došlo k roztržení českých skupin, tu jsme viděli, že velký počet českých členů šel do německých skupin, aby byli z dosahu vyzvání, vybízejícího ku čtení mezinárodní socialistické literatury... Tak to dál nejde, aby každý, když se mu řekne, aby četl Dělnický deník, šel do německé skupiny a měl pokoj."^{29/}

Tento zajisté pozoruhodný a kuriózní citát ovšem nedokazuje, že by dřevodělníci nechtěli číst vůbec. Měli o četbě asi své představy. A tím se dostáváme k další otázce.

Buržoazní teoretikové nabízeli dělnictvu, resp. jeho intelektuální elitě, vzdělání jako prostředek sociálního vzestupu z řad proletariátu, dělníci předáci ho pojímali jako možnost emancipace celé dělnické třídy; ve skutečnosti se však prosadila 3. varianta - četba jako součást reprodukčního cyklu individuální pracovní síly. Tento

stav byl ovšem výsledkem poměrně složitého vývoje. Původně dělnické knihovny sloužily jako "duchovní výzbroj" redaktorům a vůbec funkcionářskému aktivu; obsahovaly sice relativně málo knih, zato však vybraného charakteru, tzn. socialistickou literaturu, knihy z oblasti národního hospodářství, dějin a přírodních věd, jedním slovem naučnou četbu. Tento typ knihovny se však dlouho neudržel. Aby mohly knihovny skutečně plnit svou úlohu v duševní emancipaci proletariátu, muselo se jejich působení rozšířit za hranice funkcionářského okruhu do širokých mas organizovaného dělnictva. To ovšem znamenalo, že se z celkem malé knihovny, nabízející své služby nepočetné skupině odborníků, musela stát atraktivní masová knihovna, která disponovala rozsáhlými beletristickými fondy. Není pochyby o tom, že se tím intelektuální úroveň knihoven snížila. Byl to však paradoxní důsledek právě úspěchů knihovnické práce - každý nově získaný čtenář se zajímal především o četbu myšlenkově nenáročnější, a tak se nastoupený trend neustále prohluboval. Musíme ovšem vidět i druhou stránku této skutečnosti - ten nově získaný čtenář byl člověk, který dříve nečetl buď vůbec nic, nebo přinejmenším nepravidelně.^{30/} Toho si byli vědomi i tehdejší knihovníci. Někteří tento vývoj odsuzovali jako ústupek masovému vkusu, většina se však na něj dívala realisticky a spíše se ho pokoušela ovlivnit než zavrhnout. Knihovník Spolku pro zbudování veřejné knihovny a čítárny na Žižkově si všiml, že pozornost malých čtenářů, kteří si o prázdninách přijdou pro knížky K. Maye, je možno, když zápal z mayovek trochu pomine, získat i pro náročnější četbu. Funkcionáři pražské Dělnické akademie upozorovali, že adaptace románů, promítané v biografu, vzbudí zájem o jejich četbu.^{31/} Podobně působily i časopisy. Antonín Němec na 3. sjezdu československé sociálně demokratické strany prohlásil: "Zákopníky socialismu a našeho listu / = Práva lidu/ jsou Zář a Rudá zář, které velmi mnoho působí. Do každé vesničky se dostanou tyto listy a můžeme pozorovati, že tam, kde získá se jistý počet abonentů pro Zář a Rudou zář, v brzkou se najde i abonent Práva lidu."^{32/} To jsou tedy některé příklady dlouhodobého cílevědomého pokusu vychovat dělnického čtenáře a přimět ho, aby od četby jednodušší postupoval k stále složitější.

Jak již bylo řečeno, nejvíce se četla beletrie, na niž připadalo 60-80% všech výpůjček. V Čechách patřili mezi nejoblíbenější domácí spisovatele Jirásek, Neruda, Čech, Machar, Havlíček, Arbes, Kronbauer, Třebízský, z cizích musíme jmenovat Zolu, Verna, Tolstého, Gorkého a Sienkiewiczze.^{33/}

Podle představ vedoucích představitelů sociálně demokratických stran spočíval smysl výchovné práce ještě jinde než pouze v třibení estetického smyslu členů strany a odborů. Ideálem byl sociální demo-

krat nebo odborář, který čte s pochopením i náročná socialistická díla. Než v tom se dožili vždy zklamání. Marně se snažili vydávat významné socialistické spisy, marně sepisovali populární výklady. Jakkoli mělo Marxovo jméno mezi dělnictvem zvuk přímo zázračný, jeho dílo zůstávalo nečteno a socialistická literatura se stávala vytrvalým ležákem. Její výpůjčky v knihovnách celé střední Evropy nepřekročily 3%, i když její podíl na celkovém složení knihoven byl nesrovnatelně vyšší. Není se ostatně čemu divit. Představu dělníka, samozřejmě ne příliš vzdělaného, který po namáhavé 10-11 hodinové práci usedá k četbě Kapitálu, vyvolalo přání, nikoli skutečnost.^{34/} V žádném případě ovšem nemůžeme říci, že malá obliba socialistické literatury odrážela nedostatečné socialistické vědomí našeho dělnictva. Svě třídní vědomí čerpal totiž proletariát především z praktického života, k tomu literaturu nepotřeboval. Toto vědomí však postrádalo jasná teoretická zdůvodnění a pohybovalo se spíše v rovině pocitů.

To, co bylo řečeno o četbě socialistické literatury, platí vlastně o celé naučné literatuře. V Čechách s tímto stavem ostře kontrastuje úžasná obliba antiklerikální literatury. Její podíl na vydávání sociálně demokratické literatury se dal v Německu vyjádřit 1/28, v Čechách činil 1/6.^{35/} Za daného stavu našich znalostí nemůžeme ještě tento stav spolehlivě vysvětlit, a tak se musíme spokojit jen s popisem některých jeho stránek. Antiklerikalismus byl v 19. století obecně, a v české historické tradici zvláště, považován za atribut každého pokrokového hnutí. Nabízel celkem jednoduchá ideologická stanoviska, o nichž se nemuselo ani zdaleka tak uvažovat jako o národohospodářských a sociálních problémech. Svou přístupností a zároveň čtenářskou atraktivností se stával skutečně masovým mobilizujícím prostředkem, navíc vytvářel platformu pro získávání i neproletářských vrstev pro některé body dělnického programu. Za těchto okolností mohlo ale jeho působení nabývat velmi nepříznivého charakteru: prostřednictvím antiklerikalismu se dělnické organizace často spojovaly s měšťanskými a jejich postoje se sbližovaly, čímž vznikalo samozřejmě nebezpečí, že se tak oslabí jejich proletářská orientace.^{36/} Z některých formulací, které se týkají tohoto problému, vzniká takřka dojem, že za hlavního nepřítele prostého lidu nebyly považovány buržoazní instituce a buržoazní kultura, nýbrž právě klerikalismus.^{37/} V českém prostředí překvapí tento radikalismus o to více, že zde nikdy nedošlo k vytvoření tak mohutné klerikální politické organizace, jakou byl rakouský křesťanský socialismus.

V závěru se pokusíme o stručné zhodnocení čtenářské kultury našeho dělnictva. Přesný rozsah četby a její dynamiku nelze zatím stanovit a je sporné, zda to kdy bude vůbec možné. Můžeme totiž s větší

či menší přesností vypočítat, jak velká část dělnické třídy navštěvovala různé knihovny, ale tato čísla nejde jen tak beze všeho kombinovat s údaji o rozšíření triviální literatury. V každém případě však můžeme - i přes vše, co tu bylo řečeno - považovat dělnickou čtenářskou kulturu za dosti vyspělou. Uvědomme si, že v této době, která se vyznačovala gramotností na zhruba dnešní úrovni, neexistovaly vlastně žádné masové audiovizuální komunikační prostředky, takže kniha a noviny jako zdroje zábavy a poučení ještě nenašly konkurenci. Propočty - opět na základě knihovních výpůjček z německé oblasti -, srovnávající rozsah a kvalitu četby dělníků na jedné straně a neproletářských vrstev s výjimkou inteligence na straně druhé, dokazují, že alespoň v tomto směru stáli dělníci na vyšší úrovni než jejich protivníci.^{38/} C tom, že zkracování pracovní doby nabízelo dělnické vzdělanosti stále nové možnosti rozvoje, jsme se už zmínili. Zdá se tedy, že o životnosti dělnické kulturní práce nelze pochybovat. Stejně však nesplnila úkoly, které si kladla: nedokázala na kulturním poli zatlačit buržoazii do defenzívy, převzít iniciativu a náležitě unifikovat dělnickou třídu. Překážky, které musela překonávat, byly příliš velké. Ostatně také víme, že představy, které se s kulturní převahou spojovaly, byly bohužel přehnaně optimistické. Kniha má zajisté velký význam, ale že by to byla zbraň...?

- 1/ E. Schulze, Die Schundliteratur. Ihr Vordringen. Ihre Folgen. Ihre Bekämpfung, Halle 1909, s. 9n., 32.
- 2/ Prokop z Bohutína [= O. Wagner], Ve šlápějích Krameriusových. Volné kapitoly přátelům lidové osvěty na venkově, Telč 1907, s. 11.
- 3/ E. Schulze, Die Schundliteratur..., s. 33.
- 4/ "Opiofag dělník se navrátil domů z dílny; obuvník příštipkář povstal od svého verpánku; švadlena překlopila šicí stroj víkem. Všichni tři toužili při práci po této chvíli. Povečeří rychle, rozsvítí svou lampičku a již sedí u haldy papírových sešitů a oddávají se svému omamnému požitku. Oči se poulí, dech krátí, prsty muchlají nervózně cípek papíru, a než bys napočítal deset, opustil opiofag tento nudný svět a prochází se světem lupičů a příšer - světem svých bohatýrů, říší své krásy." - K. Scheinpflug, Literární opium, in: Akademie 12, 1908, s. 342; L. Stern, Schundliteratur, in: Der Kampf 4, 1910-1911, s. 472-475, zvl. 473.
- 5/ R. Schenda, Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der popu-

lären Lesestoffe 1770-1910, München 1977 /1. vyd. Frankfurt a. M. 1970/, s. 247, 310-314.

- 6/ R. Schenda, Volk..., passim.
- 7/ E. Schulze, Die Schundliteratur..., s. 64-69, 91-98.
- 8/ F. Johannson, Arbeiterlektüre und bibliothekarische Bemühungen vor 1900, in: Literatur und proletarische Kultur. Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterklasse im 19. Jahrhundert, vyd. Dietrich Mühlberg/Reiner Rosenberg, s. 314, 317-321; D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland, in: Archiv für Sozialgeschichte 16, 1976, s. 148-152.
- 9/ J. Auerhan, Lidové knihovny v království Českém, in: Prokoková revue 7, 1910-1911, s. 176-181, 196-203.
- 10/ Zde hlavně Kalendář a seznam spolků českých vojenských vysloužilců.
- 11/ R. G. Ardelt, Sozialdemokratie und bürgerliche Öffentlichkeit. Ueberlegungen zum Hainfelder Parteitag, in: Politik und Gesellschaft im alten und neuen Oesterreich. Festschrift für Rudolf Neck, vyd. Isabella Ackerl/Walter Hummelberger/Hans Mommsen, Wien 1981, Bd. 1, s. 216-221.
- 12/ "Dříve ještě, než přelom řádů sociálních, musí řešena být otázka duchovního panství... A na bod ten mimoděk sune se těžiště historického zápasu sociálního. Která z kultur opanuje pole, rozřeší i otázku sociálního panství... Sociální zápas dvou světů kapitalistické společnosti odehrává se na široké základně organizační soutěže." - J. Koudelka, Kulturní předpoklad sociálního osvobození, in: Dělnická osvěta 1913, s. 46. K podobnému pojetí směřoval do jisté míry i F. V. Krejčí.
- 13/ Protokol 4. řádného sjezdu Československé strany sociálně demokratické... 1900 v Českých Budějovicích, s. 46n.
- 14/ "Lid a umění jsou dvě souběžky, které se nikdy nekřížují. Lid ve svém jádře je nepřítelem každého umění. A je to pochopitelné: lid cítí, že je tu cosi, co on nikdy žít nebude a nemůže, co nikdy se neskloní do jeho života..." /Sociální umění/... "nevěřte, že je možno za současných poměrů! Víte dobře, že sociální umění není uměním davovým, a že, ať vytvoří cokoli, bude to vždy proti davu. A on vám toho nikdy neodpustí, že jste si chtěli ukrátit chvíli na jeho útraty. Takový už je jednou dav." - J. R. Hradecký, Lid a umění, in: Dělnická osvěta 1914, s. 2n; "Nemluvme příliš o umění pro lid. Ale mluvmě o umění pro vyvolence z lidu, kterých je zajisté daleko více nežli je vyvolenců z tříd privilegovaných..." - Hlídka literární a umělecká. K výstavám Mánesa, in: Akademie 8,

- 1904, s. 30nn.; "...co se dosud podniklo a podniknouti mívá pro vzniknutí umění do lidu, je skoro jako vaření umělecké polévky pro lid." - A. Macek, Lid a umění, in: Akademie 14, 1910, s. 359.
- 15/ Tuto formulaci použil k nadpisu svého článku Michal Vester. Srov. M. Vester, Was dem Bürger sein Goethe, ist dem Arbeiter seine Solidarität, in: Aesthetik und Kommunikation 7, 1976, s. 67-72. Cit. dle Literatur und proletarische Kultur..., s. 343.
- 16/ F. V. Krejčí, Po deseti letech, in: Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 1, s. 1n.; A. Srba, Povážlivé zjevy v našem hnutí a úkoly Dělnické akademie, in: Akademie 9, 1905, s. 361-365.
- 17/ S-a /= A. Srba/, Řečnicko-výchovné kursy na venkově, in: Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 4, s. 1.
- 18/ D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 136-140.
- 19/ Údaj pro 1896: Protokol 4. řádného sjezdu Československé strany sociálně demokratické... 1900 v Českých Budějovicích, s. 24; údaj pro 1904: Protokol 6. sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické... 1904 v Prostějově, s. 69.
- 20/ D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 141.
- 21/ Např. nejrozšířenější a nejlacinější sociálně demokratický list Zář přinášel v roce 1900 citáty z děl K. Havlíčka, J. J. Kolára, J. Richepina, Strinberga, Dančenka, I. S. Turgeněva, A. P. Čechova, H. Heina, A. Sovy, J. Ruskina apod. Tím byla čtenáři poskytnuta samozřejmě jen ta nezákladnější informace o tom, že nějaký takový spisovatel existuje a že se vyplatí jeho díla číst, ale v daných poměrech měla nepochybně svůj význam.
- 22/ 466 politických, odborných /tj. odborových/ a vzdělávacích spolků vlastnilo celkem 65 044 knih, čili na 1 spolek připadalo zhruba průměrně 140 knih - Protokol 4. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany... 1900 v Českých Budějovicích, s. 24n.; 293 vzdělávacích spolků vlastnilo 48 704 knih, čili na 1 spolek připadalo 166 knih - Hlídka politická a sociální. Vzdělávací spolky Československé dělnické strany sociálně demokratické, in: Akademie 6, 1902, s. 355.
- 23/ D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 156-159; R. Danneberg, Die Wiener Arbeiterbibliotheken, in: Der Kampf 4, 1910-1911, s. 320-326; K. Beránek, Slovo o našich knihovnách, in: Akademie 5, 1901, s. 329-334; R. T-e /= Rudolf Tayerle/, Soustředme své knihovny, in: Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 2-3, s. 3; E. Hegner, Soustředme své knihovny, in: Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 5, s. 3n.
- 24/ V roce 1899 byly vyslány 4 kočovné knihovničky o 15-20 svazcích,

- 1907 již 50 knihovniček, které se skládaly z 20 svazků. Srov. E. Hegner, Kočovné knihovničky, in: Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 6, s. 4n.
- 25/ První seznam, otištěný ve Věstníku Dělnické akademie 1, 1907, č. 1, s. 4n., obsahoval 100 knih, další v Dělnické osvětě 3, 1909, č. 10, s. 174-178, čítal již 225 položek.
- 26/ Srov. Věstník Dělnické akademie 1, 1907, č. 1, s. 6. Též inzerát v témže ročníku, č. 10, s. 6: Nákup a výběr knih do spolkových knihoven obstará svým členům na požádání Dělnická akademie Praha, Žitná ulice č. 7.
- 27/ V zápisech schůzí Hornicko-hutního spolku /později Odborného spolku pro všechny dělníky/ v Proboštově u Teplic čteme, že 28. VI. 1896 bylo usneseno, že až to poměry dovolí, zakoupí se kniha Evangelium der Natur, 9. XI. to bylo připomenuto a 6. XII. byla kniha zakoupena. - Všeodborový archiv ÚRO 3900/290; Skupina pozlacovačů, zlatotepců a kovotepců se 15. XII. 1909 rozhodla předplatit časopis Holz- und Metallarbeiter, 10. I. 1910 od předplácení tohoto časopisu upustila. - Všeodborový archiv ÚRO 5473/384.
- 28/
rok	půjčeno svazků
1911	7 571
1912	8 636
1913	9 179
1914	9 145 /zde pochopitelný pokles, zaviněný válkou/,
- in: Dělnická osvěta 1913, s. 21; Dělnická osvěta 1915, s. 14.
- 29/ Protokol 10. sjezdu Svazu dřevodělníků v Rakousku, Brno 1911, s. 75; Protokol 11. sjezdu Svazu dřevodělníků v Rakousku, Vídeň 1914, s. 94.
- 30/ D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 162n.; F. Johannson, Arbeiterlektüre..., s. 313.
- 31/ Zpráva o činnosti Dělnické akademie 1. I. 1911 - 31. XII. 1912, in: Dělnická osvěta 1913, s. 20; Knihovna Spolku pro zbudování veřejné knihovny a čítárny v Žižkově, in: Dělnická osvěta 1916, s. 20.
- 32/ Protokol 3. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany v Rakousku... 1898 v Brně, s. 28.
- 33/ Langewiesche a Schönhoven zjistili při analýze 1 100 000 výpůjček z celého Německa, že na beletrii připadlo 63% všech půjčených knih, podle Dannenbergových údajů pro Rakousko dokonce 83%. - D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 167; R. Danneberg, Sozialdemokratische Erziehungsarbeit, in: Der Kampf 2, 1908-1909, s. 460. U knihovny Dělnické akademie, která patřila v

- Čechách nesporně k nejelitnějším, se v letech 1911-1914 pohyboval podíl beletrie na celkovém počtu vypůjčených knih mezi 58,4-62,8%.
- 34/ Stížnosti na nedostatek socialistické literatury se objevovaly takřka na všech sjezdech. Např. 8. sjezd Československé sociálně demokratické strany dělnické... 1907 v Plzni /neustránkováno/; 6. sjezd Československé sociálně demokratické strany dělnické... 1904 v Prostějově, s. 71; D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 167, uvádějí, že průměrný podíl socialistické literatury na všech výpůjčkách v analyzovaném období činil 4,3%. Nebylo to ovšem tím, že by literatura tohoto druhu nebyla v knihovnách patřičně zastoupena - např. v Brémách se socialistická literatura podílela na celkovém složení knihoven 22%, na výpůjčkách však již jen 2,6% /tamtéž, s. 168/. Přitom význam sociálněvědného oddělení v knihovnách stále klesal. Např. v Halle poklesl v letech 1909-1914 z 7,4% na 3% /s. 169/, u berlínského svazu dřevodělníků v letech 1891-1911 z 22,7% na 2,2%.
- 35/ Hlídka literární a umělecká. Z naší brožurkové literatury, in: Akademie 8, 1904, s. 317.
- 36/ K tomu srov. J. Galandauer, Bohumír Šmeral 1880-1914, Praha 1981, s. 58. Podobně by se mohl hodnotit i způsob, jakým se němečtí dělníci zabývali myšlenkou "budoucího státu". - G. Roth, Die kulturellen Bestrebungen der Sozialdemokratie im kaiserlichen Deutschland, in: Moderne deutsche Sozialgeschichte, vyd. H.-U. Wehler, Köln/Berlin 1966, s. 360.
- 37/ "Pracováno schůzemi, přednáškami, tiskem i letáky. Výsledky této práce nedaly na sebe čekat. Lid zvolna, ale jistě vybavuje se ze spárů klerikalismu, chápe se četby listů dělnických a z nemyslicích, pokorných, otrockých davů stávají se lidé myslící, samostatní, kteří kriticky přihlížejí k událostem denního života..." - Zpráva k 7. sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické... 1906 na Královských Vinohradech, s. VII. "Je konečně úkolem žurnalistiky prohlubovati výchovu socialistickou tím, že bude lidu podávati novou socialistickou kulturu, nové zhodnocení života. Tím zasaženy budou kořeny klerikální moci v lidských srdcích. Neboť klerikalismus není jen zneužívání náboženství, je to celý životní názor, který je nezdravý a zvrácený." - 8. sjezd Československé sociálně demokratické strany dělnické... 1907 v Plzni /neustránkováno/.
- 38/ D. Langewiesche/K. Schönhoven, Arbeiterbibliotheken..., s. 182-185.